

□ *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev real tarixi həqiqətlərə və ilk mənbələrə əsaslanaraq dəfələrlə bütün dünyaya birmənalı şəkildə və qətiyyətlə bəyan etmişdir ki, ermənilər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin onlara verdiyi İrəvan və ətraflarını əhatə edən Azərbaycan torpaqlarında bir dəfə özlərinə dövlət yaratmışlar. Azərbaycan öz ərazisində təcavüzkar Ermənistanı ikinci erməni dövləti yaratmaqda imkan verməyəcəkdir. Ölkə başçısının tövsiyə və tapşırıqları əsasında Tarix İnstitutunda bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar daha da genişləndirilmiş, İrəvan və ətrafındakı Azərbaycan torpaqlarının ermənilərə verilməsiə bağlı bir sıra yeni sənədlər və maraqlı faktlar aşkar olunmuşdur. Həmin sənədlər sübut edir ki, erməni tərəfi Batum danışıqları və müqavilələrinə (11 may - 4 iyun 1918-ci il) əsasən İrəvan və ətrafındakı Azərbaycan torpaqlarının onlara verilməsi müqabilində üzərinə bir sıra öhdəliklər götürmüşdü. Lakin ermənilər məqsədlərinə nail olduqdan sonra üzərlərinə götürdükləri bütün öhdəlikləri birtərəfli qaydada pozmuş, işğalçılıq siyasətini davam etdirmişlər. Beləliklə, İrəvan və ətrafındakı Azərbaycan torpaqlarının ermənilərə verilməsi barədə həm Batum müqavilələrinin müvafiq maddələri, həm də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurasının 29 may 1918-ci il tarixli qərarı öz hüquqi qüvvəsini itirmişdir. Buna görə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurasının İrəvan və ətrafındakı Azərbaycan torpaqlarının ermənilərə verilməsi haqqındakı qərarına yenidən baxılmalı, həmin qərar qüvvədən salınmalı və Azərbaycan xalqının İrəvan və ətrafındakı torpaqlara tarixi varislik hüququ bərpa olunmalıdır.*

Çar Rusiyasında mütləqiyyət dövrümdən sonra yaranmış Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası 1918-ci il mayın 26-da süqut etdi. Bununla Cənubi Qafqazda müstəqil yerli dövlətlərin formalaşması prosesi başlandı. Həmin dövrdə Cənubi Qafqazda yalnız iki yerli (aborigen) xalq - azərbaycanlıların və gürcülərin dövləti yaradıla bildirdi. Çünki ancaq bu iki xalq müstəqil dövlət yaratmaq üçün tarixi etnik - ərazi bazaları vardı. Və ancaq bu iki xalq - azərbaycanlılar və gürcülər Cənubi Qafqazda dövlətçilik ənənələrinə malik idilər.

XIX əsrdə Türkmənçay (1828) və Ədirnə (1829) müqavilələrinə əsasən Çar Rusiyası tərəfindən İrandan və Osmanlı Türkiyəsindən Cənubi Qafqaza köçürülməyə gətirilmiş və əsasən Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilmiş ermənilərin isə dövlət yaratmaq üçün burada - Cənubi Qafqazda ərazi bazaları yox idi. Beləliklə, Cənubi Qafqaz ərazisində erməni dövləti ancaq bu regionun yerli xalqları olan azərbaycanlıların və gürcülərin torpaqları hesabına yaradıla bildirdi.

Birinci Dünya müharibəsinin aparıcı blokların hər ikisinin, həm Antantın (Rusiya, İngiltərə, Fransa və ABŞ), həm də Almaniya-Türkiyə blokunun üzvləri arasında ermənilərə dövlət yaratmaq barədə ümumi fikir formalaşmışdı. Rusiya, İngiltərə, Fransa və ABŞ gələcək erməni dövlətinin Osmanlı Türkiyəsi ərazisində - Şərqi Anadoluda yaradılmasına tərəfdar idilər.

Azərbaycanın arxalandığı və məğlubiyyət qarşısında olan Osmanlı Türkiyəsi isə "erməni təhlükəsi"ni özündən, yəni Şərqi Anadoludan uzaqlaşdırmaq üçün erməni dövlətinin Türkiyə sərhədləri xaricində yaradılmasına çalışırdı.

Azərbaycan tərəfinin, real olaraq, həm böyük dövlətlərin təzyiqlərinə, həm də ölkənin bütün ərazilərində soyqırımları həyata keçirən daşnak-erməni silahlı birləşmələrinə və onların arxasında duran dövlətlərə silahlı müqavimət göstərmək gücü yox idi. Buna görə də, Azərbaycan milli hərəkətinin xadimləri ermənilərə dövlət yaratmaq məqsədində İstanbül hökumətinin bunda maraqlı olan dairələrinin diktəsi ilə hərəkət edirdilər, daha doğrusu buna məcbur idilər.

Yaranmış tarixi şəraitdə Azərbaycan tərəfi, yəni Zaqafqaziya Seyminin Azərbaycan fraksiyasının nümayəndələri ermənilərə dövlət yaratmaqdan ötrü hansı Azərbaycan torpaqlarının verilməsini müyyəun etmək üçün Türkiyənin vasitəçiliyi ilə erməni tərəfi ilə danışıqlara girdi. Danışıqlar Batum konfransı (11 may - 4 iyun 1918-ci il) çərçivəsində və konfransda iştirak edən Türkiyə nümayəndə heyətinin vasitəçiliyi ilə aparıldı (bu danışıqların detalları ilə bağlı Osmanlı arxivinin sənədləri əlverişlidir).

Batum danışıqlarının lap başlanğıcında məlum oldu ki, həqiqətən də, Osmanlı Türkiyəsi "erməni təhlükəsini" özündən uzaqlaşdırmaq və beynəlxalq "qınaqdan" yaxa qurtarmaq üçün gələcək erməni dövlətinin Azərbaycan ərazisində yaradılması siyasətini yeridir. Bununla bağlı Batum konfransında aparılan danışıqların gedişi barədə danışıqlarda iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvi Nəsih bəy Usubbayov Zaqafqaziya Seyminin başçı üzvlərinin 27 may 1918-ci il tarixli fəvqəladə iclasında məlumat verdi. Batumdan yenicə qayıdan Nəsih bəy Usubbayov fəvqəladə iclas iştirakçılarına bildirdi ki, "Türkiyə nümayəndə heyətinin fikrinə görə Zaqafqaziyanın tarəqqisi üçün ən başlıca təminat Zaqafqaziya xalqlarının hamırlığı və birliliyi idi ki, buna nail olmaq üçün Azərbaycan tərəfi ermənilərə müəyyən qədər ərazi güzəştə getməlidir" (Bax: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivı, fond 970, siyahı 1, iş 1, vərəq 46).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyənin hakim siyasi dairələrində Cənubi Qafqazda erməni dövləti yaradılması məsələsində fikir ayrılığı vardı. Sədrəzəm Tələt paşa və baş komandan vəkil, hərbi nazir Ənvər paşa Cənubi Qafqazda erməni dövləti yaradılmasını əleyhinə idilər və bu məsələdə "çibani kökündən təmizləmək" tərəfdarı idilər. Bu məntəkin olmadığı "Ermənistanın çox zəif və yaşaya bilməyəcək bir dövlət şəkildə təşəkkül etməsini" təklif edirdilər. Lakin, Tələt paşa və Ənvər paşadan fərqli olaraq, Batum danışıqlarında Türkiyə nümayəndə heyətinə başçılıq edən Dövlət Şurasının sədri və Ədliliyə naziri Xəlil bəy Məntəşə və Osmanlı Orduları Qafqaz Cəbhəsinin komandanı Ferik Mehmed Vehib

İrəvan və ətrafındakı torpaqlar ermənilərə hansı şərtlərlə verilmişdi?

Azərbaycan xalqının həmin torpaqlara tarixi varislik hüququ bərpa olunmalıdır

Yaqub MAHMUDOV, AMEA-nın həqiqi üzvü, Əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı

paşa Cənubi Qafqazda Azərbaycan torpaqları hesabına ermənilərə dövlət yaratmaq tərəfdarı idilər. Onlar güman edirdilər ki, bununla ermənilər həm Anadoludan uzaqlaşdırılacaq, həm Türkiyə-erməni münasibətləri birləşməliq nizama salınacaq, həm də "erməni məsələsi" ilə bağlı Türkiyəyə qarşı beynəlxalq qınağa son qoyulacaqdır. Yeri gəlmişkən, Azərbaycan tərəfi də Tələt paşa və Ənvər paşanın "çibani kökündən təmizləmək" siyasətinin əleyhinə idi və "kiçik bir erməni kantonunun" yaradılmasını təklif edirdi. Belə bir təkliflə Batumda danışıqlar aparılan Azərbaycan nümayəndələri M.H.Hacinski və M.Ə.Rəsulzadə hələ 1918-ci il mayın 23-də Ənvər paşaya xüsusi müraciətnamə göndərmişdilər. Həmin müraciətnaməni onlardan başqa Əhməd bəy (Can Baba), A.B.Səfikürdski, Ə.C.Pəpinov, M.Y.Cəfərov, F.X.Xoyski, N.B.Usubbayov və X.B.Xasmmədov da imzalamışdılar (Bax: Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı Arxivı, Hariciyyə Siyasi Kism, Dosya 2398, Gömlək 4, vərəq 19.).

Azərbaycan tərəfi belə bir təkliflə çıxış edərkən inanırdı ki, bu güzəşt müqabilində, yəni ermənilərə Azərbaycan torpaqları hesabına "kiçik bir kanton" yaradılacağı halda ermənilərin Türkiyə ərazilərində Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Bakıya axımının qarşısı alınacaq, ermənilər Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımlarını dayandıracıqlar və bir daha ölkəmizə qarşı ərazi iddiaları irəli sürməyəcəklər. Azərbaycan tərəfi güman edirdi ki, bu addım, həm də, böyük dövlətlər tərəfindən rəğbətə qarşılanacaqdır.

Beləliklə, Azərbaycan tərəfi Cənubi Qafqazda - Azərbaycan ərazisində ermənilərə "kiçik bir kanton" və ya "kiçik bir dövlət" yaradılmasına tərəfdar idi və bu məsələdə Xəlil bəy və Vehib paşa ilə eyni mövqedən çıxış edirdi (Bax: Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı Arxivı, Hariciyyə Siyasi Kism, Dosya 2398, Gömlək 5, vərəq 129-130;146; 151 a-b).

Azərbaycan tərəfinin ermənilərə Azərbaycan torpaqlarında dövlət yaradılması barədə yuxarıda göstərilən mövqeyi və bunun üçün konkret ərazi vermək təklifi Batum danışıqlarının gedişinə ciddi təsir göstərdi. Əslində Azərbaycan nümayəndələrinə belə bir təkliflə çıxış etməyə Batum konfransında Osmanlı nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəy səvq etmişdi. Bununla da Batumda, faktiki olaraq, ermənilərə dövlət yaratmaq üçün hansı Azərbaycan torpaqlarının verilməsi ətrafında danışıqlar aparıldı.

Batum danışıqları zamanı ermənilərin özlərinə mərkəz kimi iddia etdikləri Qars və Gümrü (Aleksandropol) artıq Osmanlı hərbi qüvvələri tərəfindən zəbt olunmuşdu və İstanbul hökuməti bu şəhərlərdən hər hansı birinin danışıqlar mövzusu olmasına imkan vermədi. Azərbaycan nümayəndələrinin və Xəlil bəyin erməni dövlətinin Aleksandropol mərkəz olmaqla yaradılması üçün göstərdiyi bütün cəhdlər uğursuzluqla nəticələndi. Ənvər paşanın sərt mövqeyi qarşısında Tələt paşa da Aleksandropolu ermənilərə güzəştə getməmək mövqeyində israr etdi və mayın 23-də Xəlil bəyə göndərdiyi

teleqramında bu məsələ ilə bağlı aşağıdakı təlimatı verdi: "Ermənilərə gəlincə, onlar da İrəvanın kanton qismində təşəkkül edə bilərlər" (Bax: Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı Arxivı, Hariciyyə Siyasi Kism, Dosya 2372, Gömlək 3, vərəq 69). Beləliklə, İrəvan məsələsi gündəmə gətirildi. Ənvər paşa "çibani kökündən təmizləmək" planının baş tutmadığını görək ermənilərə veriləcək torpağın Azərbaycan və Türkiyə əraziləri arasında bir ada kimi əhatəyə alınması təlimatını verdi.

Danışıqlar zamanı Azərbaycan ərazisində dövlət yaratmaq üçün ermənilərə torpaq veriləcəyi halda erməni tərəfi Azərbaycan və Türkiyə tərəfləri qarşısında bir sıra öhdəliklər yerinə yetirməyi üzərinə götürdü. Həmin öhdəliklər aşağıdakıları idi:

1. Mayın 26-da aparılan Osmanlı-erməni-Azərbaycan üçtərəfli danışıqlarında ermənilər müsəlmanlara qarşı düşmənçiliyi aradan qaldırmağı və Stepan Şaumyanla əlaqəyə girib azərbaycanlılara qarşı kütlüvi qırğınların qarşısını almağı və Bakının müsəlman əhalisinin təhlükəsizliyini təmin etməyi öz üzərlərinə götürdülər. Erməni tərəfinin üzərinə götürüldü öhdəlik Osmanlı imperiyası ilə yenicə yaradılmış Ermənistan Respublikası arasında 1918-ci il iyunun 4-də Batumda bağlanmış "Sülh və Dostluq" müqaviləsində təsbit olundu. Batum müqaviləsinin 11-ci maddəsinə əsasən Ermənistan Respublikası hökuməti erməni silahlı qüvvələrinin ən tez bir zamanda Bakıdan çıxarılması üçün bütün qüvvələrinin səfərbər edəcəyini öhdəsinə götürdü (Bax: Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı Arxivı, Hukuk Müşavirliyi İştisare Odası Belgeleri, Dosya 107, Gömlək 11, vərəq 11-19; ATASE. A.4/3671. K.2919. D.61-499. F.3-26). Müqavilənin yuxarıda göstərilən maddəsində deyilirdi: "Ermənistan Respublikasının hökuməti erməni qüvvələrinə bəxş olunan müqavilənin Bakıdan çıxmağa məcbur etmək üçün özünün bütün qüvvələrini səfərbər edəcəyini öhdəsinə götürdü" (Bax: Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı Arxivı, Hukuk Müşavirliyi İştisare Odası Belgeleri, Dosya 107, Gömlək 11, vərəq 11-19; ATASE. A.4/3671. K.2919. D.61-499. F.3-26). Müqavilənin yuxarıda göstərilən maddəsində deyilirdi: "Ermənistan Respublikasının hökuməti erməni qüvvələrinə bəxş olunan müqavilənin Bakıdan çıxmağa məcbur etmək üçün özünün bütün qüvvələrini səfərbər edəcəyini öhdəsinə götürdü" (Bax: Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı Arxivı, Hukuk Müşavirliyi İştisare Odası Belgeleri, Dosya 107, Gömlək 11, vərəq 11-19; ATASE. A.4/3671. K.2919. D.61-499. F.3-26).

Bəhs olunan müqaviləni təməmlayan III əlavədə bütün yuxarıda göstərilən öhdəlikləri təfərrüatı ilə təsbit olunur və qeyd olunurdu ki, "Ermənistan hökuməti öz hesabına ibtidai və orta təhsil verən müsəlman məktəbləri açacaq" (Bax: Müqavilənin III əlavəsi, 6-cı maddə).

4. Batum danışıqları zamanı əldə olunmuş razılığa əsasən ermənilər Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından imtina edəcəkdilər. Batum konfransı çərçivəsində mayın 21-də Xəlil bəyin tövsiyəsi ilə Azərbaycan nümayəndələri (M.Ə.Rəsulzadə, M.H.Hacinski, A.Səfikürdski, Ə.Pəpinov, F.X.Xoyski, M.Y.Cəfərov, N.Yusifbəyli və X.Xasmmədov) O.Kaçaznuni və M.Papacanov) arasında baş tutan görüşdə erməni dövlətinin yaradılması məsələsi ilə rəsmi sənədlərdə də öz əksini tapmışdır. Belə ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin başçısı F.X.Xoyski İrəvan və ətrafındakı torpaqların ermənilərə verilməsi barədə Milli Şuranın 29 may 1918-ci il tarixli qərarından dərhal sonra xarici işlər naziri M.H.Hacinskiyə verdiyi rəsmi göstərişə yazırdı: "Biz ermənilərlə bütün mübahisələri bitirdik, onlar ultimatumumuzu qəbul edəcəklər və müharibəni dayandıracıqlar. Biz İrəvanı onlara güzəştə getdik" (Bax: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivı, fond 970, siyahı 1, iş 4, vərəq 1-2).

3. Ermənistan hökuməti İrəvanda yeni yaradılan erməni dövlətinin

digər ərazilərində müsəlmanların sərbəst dini ibadət, mədəniyyət, siyasi və ana dilində təhsil almaq hüquqlarını təmin etməyi öhdəsinə götürdü. Ermənilərin qəbul etdikləri bu öhdəlik Osmanlı dövləti ilə yenicə yaradılmış Ermənistan Respublikası arasında bağlanmış Batum müqaviləsinin 6-cı maddəsinə və müqaviləni təməmlayan III əlavədə təsbit olundu. Müqavilənin 6-cı maddəsinə və III əlavəsinə əsasən yeni yaradılan Ermənistan Respublikasında türk-müsəlman əhali bütün yuxarıda göstərilən sahələrdə ermənilərlə eyni hüquqa malik olmalı idi (Bax: Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı Arxivı, Hukuk Müşavirliyi İştisare Odası Belgeleri, Dosya 107,

vahid konfederativ dövlətdə birləşməsi məsələsi də gündəlikdə idi.

Beləliklə, Batum danışıqlarında yuxarıda göstərilən məsələlərə bağlı ilkin razılığa əldə olunduqdan dərhal sonra, hələ Batum müqaviləsinin bağlanmasına, yəni 1918-ci il iyunun 4-nə bir həftə qalmış, 1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan Milli Şurasının qərarı ilə qədim Azərbaycan şəhəri İrəvan onun ətrafındakı 9 min kvadratkilometr ərazini əhatə edən torpaqlarla birlikdə ermənilərə verildi (Bax: Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı Arxivı, Hariciyyə Siyasi Kism, Dosya 2372, Gömlək 1, Vərəq 69.). Azərbaycan Milli Şurasının 29

müqavilələri imzalandı.

Batum müqavilələrinə əsasən ən çox ərazi itkisinə Azərbaycan maruz qaldı. Azərbaycan ermənilərə verilmiş torpaqlardan əlavə Tiflis və İrəvan quberniyalarındakı digər tarixi torpaqlarının - Ahıska, Axalkalək, Gümrü (Aleksandropol), Sürməli (İğdır), Sərdarabad, Qəmərli (Gərnibasar), Uluxanlı (Zəngibasar), Vedibasar kimi iri yaşayış məntəqələrinin də Osmanlı Türkiyəsinə verildiyini təsdiq etdi.

Batum müqavilələrinin Azərbaycan üçün ən ağır nəticəsi bu oldu ki, xalqın iradəsi ilə hesablaşılmadan onun torpağında İrəvan mərkəz olmaqla erməni dövləti yaradıldı. Cümhuriyyət xadimləri Azərbaycan

torpaqlarının ermənilərə verilməsi səbəblərini beynəlxalq alomə açıqlayan bəyanatla da çıxış etmədilər.

Ermənilər məqsədlərinə nail olduqdan dərhal sonra Batum danışıqları zamanı və Batum müqavilələrinə əsasən İrəvan və ətrafındakı Azərbaycan torpaqlarının onlara verilməsi müqabilində üzərlərinə götürdükləri bütün öhdəlikləri yerinə yetirməkdən imtina etdilər.

– Yeni yaradılmış erməni hökuməti, götürüldüyü öhdəliyini əksinə olaraq, növbəti Bakıda hakimiyyəti ələ keçirərək Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı cinayəti həyata keçirən Stepan Şaumyanla əlaqə yaradıb qırğınları dayandırmadı, əksinə Stepan Şaumyanın göstərişi ilə daşnak-bolşevik qüvvələri ermənilərə dövlət yaratmaq üçün torpaq vermisi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətini aradan qaldırmaq üçün Gəncə istiqamətində hücumə başladı və Azərbaycan xalqına qarşı yeni soyqırımları həyata keçirdi.

Ermənilər, verdikləri vədlərin əksinə olaraq, Azərbaycan qəzalarında növbəti soyqırımlarını dayandırmadılar, əksinə yeni yaradılmış Ermənistan Respublikasının silahlı müdaxiləsi və yardımı ilə Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımları daha dəhşətli xarakter aldı.

Erməni tərəfi, verilmiş vədlərin əksinə olaraq, növbəti yeni yaradılmış Ermənistan Respublikasının ərazisindəki türk-müsəlman əhalinin dini ibadət, mədəni, siyasi və ana dilində təhsil almaq hüquqlarını təmin etmədi, əksinə Azərbaycan ərazisində dövlət yaratmaq məqsədlərinə nail olan kimi yerli azərbaycanlılara qarşı dövlət səviyyəsində kütlüvi soyqırımlarına başladı. Bununla kifayətlənməyən Ermənistan Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhədlərini pozaraq Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımlarının coğrafiyasını daha da genişləndirdi. Yeni-yeni Azərbaycan torpaqları işğal olundu. İşğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında türk-müsəlman əhaliyə qarşı etnik təmizləmə və soyqırımları həyata keçirildi. Ermənistan Respublikasının siyasi varisi olan müasir Ermənistan Respublikası hazırda ancaq ermənilərdən ibarət olan monoetnik və təcavüzkar dövlətə çevrilmişdir.

Ermənistan Respublikası, götürüldüyü öhdəliyini əksinə olaraq, növbəti Qarabağın dağlıq hissəsinə olan iddialarından əl çəkəndi, əksinə Batum müqaviləsinin imzalanmasından dərhal sonra ermənilərə dövlət yaratmaq üçün ərazi vermisi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhədlərini pozaraq yeni-yeni Azərbaycan torpaqlarının işğalına başladı. Məhz buna görə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin başçısı F.X.Xoyski 1918-ci il iyulun 31-də o zaman İstanbulda danışıqlar aparılan Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı M.Ə.Rəsulzadəyə belə bir göstəriş verdi: "Əgər ermənilər əldə olunmuş razılıq pozaraq Qarabağla bağlı iddia qaldırsalar İrəvanın onlara güzəştə verilməsindən (yəni Milli Şuranın 29 may 1918-ci il tarixli qərarının icrasından - Y.M.) imtina et" (Bax: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurasının 29 may 1918-ci il tarixli qərarı əsasında öz hüquqi qüvvəsini itirmişdir.

Fikrimizə, erməni tərəfi 1918-ci il Batum razılışmalarının və Batum müqaviləsinin bütün şərtlərini birtərəfli qaydada pozduğu üçün və bununla da göstərilən müqavilələr öz hüquqi qüvvəsini itirdiyinə görə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qanuni varisi olan Azərbaycan Respublikası adekvat addım atmalıdır: Azərbaycan Milli Şurasının xalqın iradəsinə nəzər almadan İrəvanın və ətrafındakı torpaqların ermənilərə verilməsi haqqında 29 may 1918-ci il tarixli qərarına yenidən baxılmalı və həmin qərar qüvvədən salınmalıdır. Bununla, Azərbaycan xalqının öz tarixi torpaqlarına varislik hüququ bərpa olunmalıdır.

Gömlək 11, Vərəq 11-19, 28-32.). Batum müqaviləsinin 6-cı maddəsində bu məsələ aşağıdakı kimi təsbit olundu: "Ermənistan Respublikasında yaşayın müsəlmanların dininə və adətlərinə hörmət olunmalıdır... Onlar başqa mədəniyyətlərə mənsub olan digər sakinlərlə eyni hüquqlara malik olmalıdırlar. Onlar öz etnik dinlərində təhsil ala və öz dinlərində ibadət edə bilərlər. Müsəlmanlar praktiki olaraq öz dinlərində ibadət etmək və xeyriyyəçilik işlərində məşğul olmaq üçün müsəlman icmaları yaratmaq, məscidlər, xəstəxanalar, məktəblər, dini müəssisələr açmaq və xeyriyyə cəmiyyətləri təşkil etmək hüququna malikdirlər.

İrəvan şəhərində Ermənistan Respublikası Müftisinin və respublikanın digər vəzirlərinin müftülərinin fəaliyyət göstərməsi zəruri hesab edilirdi..." (Bax: Göstərilən müqavilə, 6-cı maddə).

Bəhs olunan müqaviləni təməmlayan III əlavədə bütün yuxarıda göstərilən öhdəlikləri təfərrüatı ilə təsbit olunur və qeyd olunurdu ki, "Ermənistan hökuməti öz hesabına ibtidai və orta təhsil verən müsəlman məktəbləri açacaq" (Bax: Müqavilənin III əlavəsi, 6-cı maddə).

4. Batum danışıqları zamanı əldə olunmuş razılığa əsasən ermənilər Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından imtina edəcəkdilər.

Batum konfransı çərçivəsində mayın 21-də Xəlil bəyin tövsiyəsi ilə Azərbaycan nümayəndələri (M.Ə.Rəsulzadə, M.H.Hacinski, A.Səfikürdski, Ə.Pəpinov, F.X.Xoyski, M.Y.Cəfərov, N.Yusifbəyli və X.Xasmmədov) O.Kaçaznuni və M.Papacanov) arasında baş tutan görüşdə erməni dövlətinin yaradılması məsələsi ilə rəsmi sənədlərdə də öz əksini tapmışdır. Belə ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin başçısı F.X.Xoyski İrəvan və ətrafındakı torpaqların ermənilərə verilməsi barədə Milli Şuranın 29 may 1918-ci il tarixli qərarından dərhal sonra xarici işlər naziri M.H.Hacinskiyə verdiyi rəsmi göstərişə yazırdı: "Biz ermənilərlə bütün mübahisələri bitirdik, onlar ultimatumumuzu qəbul edəcəklər və müharibəni dayandıracıqlar. Biz İrəvanı onlara güzəştə getdik" (Bax: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivı, fond 970, siyahı 1, iş 4, vərəq 1-2).

5. Bundan başqa, İrəvan və ətrafındakı torpaqların verilməsi müqabilində ermənilərin Azərbaycanla

larmı da işğal etdi, 1 milyon nəfərdən çox azərbaycanlıni öz doğma yurd-yuvalarından didərgin saldı və bütün dünyanın gözləri qarşısında 1992-ci il Xocalı soyqırımını törətdi.

–Batum müqaviləsinin şərtlərinə və Azərbaycan Milli Şurasının qərarına əsasən ermənilərə dövlət yaratmaq üçün İrəvan və ətrafında 9 min kvadratkilometr sahəsi olan Azərbaycan torpaqları verilmişdi. Yəni, erməni dövləti həmin ərazi çərçivəsində mövcud olmalı idi. Lakin, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ermənilər, çox keçmədən, Batum müqaviləsinin şərtlərini pozaraq Azərbaycan torpaqları hesabına öz ərazilərini genişləndirməkdə davam

etdilər. Belə ki, 1918-ci ilin 29 mayında 9 kvkm Azərbaycan torpağında yaradılmış Ermənistan dövləti müxtəlif dövrlərdə Moskvanın birbaşa köməyi ilə daha 20,8 min kvadratkilometr Azərbaycan torpağını ələ keçirərək ərazisini 29,743 min kvkm-ə çatdırdı.

1918-ci il mayın 29-da 9 min kvadratkilometr Azərbaycan torpağında yaradılmış Ermənistan dövləti sonrakı dövrlərdə aşağıdakı Azərbaycan torpaqlarını işğal etdi: 1920-ci ilin dekabrından başlayaraq 10 il ərzində Moskvanın birbaşa köməyi ilə Zəngəzur qəzasından 405.000 desyatin (4414,5 kvkm), Qazax qəzasından 535096 desyatin (5832,82 kvkm) , Naxçıvan MSSR-dən 657 kvkm, Cabrayıl qəzasından Nüvadi, Eynəzir və Tuğut kəndlərini əhatə edən Azərbaycan torpaqları Ermənistan ərazisinə qatıldı. Sovet rejiminin sonrakı illərində də Ermənistan ərazisi Azərbaycan torpaqları hesabına daha da genişləndirildi və 29,743 kvkm çatdırıldı.

Yuxarıda göstərilən işğallar nəticəsində Azərbaycan özüniün ayrılmaq tərkib hissəsi olan Naxçıvandan ayrı salındı və Türkiyə ilə birbaşa əlaqə saxlamaq imkanından məhrum edildi. Ermənilərin həyata keçirdikləri yuxarıda qeyd olunan işğallar nəticəsində, bütövlükdə, türk dünyası ölkələrinin bir-biri ilə birbaşa əlaqə saxlamaq imkanları da aradan qaldırıldı.

Bütün bunlarla kifayətlənməyən təcavüzkar Ermənistan 1988-1994-cü illərdə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və ətrafındakı rayonlarından ibarət daha 17 min kvadratkilometr ərazisini işğal etdi, insanlığa qarşı misilsiz vəhşilik aktı olan Xocalı soyqırımını törətdi.

– Erməni tərəfi, bütün yuxarıda göstərilənlərdən əlavə, Azərbaycanla konfederativ dövlət yaratmaq şərtini də yerinə yetirmədi. Daha doğrusu, Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il mayın 29-da ermənilərə konfederativ dövlət yaradılması barədə yekdilliklə qəbul etdiyi qərar da ermənilər tərəfindən yerinə yetirilmədi.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti İrəvan və ətrafındakı Azərbaycan torpaqlarının ermənilərə 1918-ci il Batum danışıqları (11 may - 4 iyun) və Batum müqavilələrinin (4 iyun 1918-ci il) şərtlərinə əsasən verməmişdi. Azərbaycan tərəfi bu təsəvvüklü addımı atarkən ermənilərə dostluq və mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmağa çalışırdı və danışıqlarda iştirak edən erməni tərəfinin səmimiyyətinə inanırdı. Lakin erməni tərəfi Batum danışıqları zamanı əldə olunmuş razılışmalara və Batum müqavilələrinin şərtlərinə əsasən üzərinə götürüldüyü bütün öhdəlikləri birtərəfli qaydada pozdu: işğalçılıq, deportasiyalar və soyqırımı siyasətini davam etdirdi.

Buna görə də 4 iyun 1918-ci il tarixli Batum müqavilələri və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurasının 29 may 1918-ci il tarixli qərarı əsasında öz hüquqi qüvvəsini itirmişdir. Fikrimizə, erməni tərəfi 1918-ci il Batum razılışmalarının və Batum müqaviləsinin bütün şərtlərini birtərəfli qaydada pozduğu üçün və bununla da göstərilən müqavilələr öz hüquqi qüvvəsini itirdiyinə görə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qanuni varisi olan Azərbaycan Respublikası adekvat addım atmalıdır: Azərbaycan Milli Şurasının xalqın iradəsinə nəzər almadan İrəvanın və ətrafındakı torpaqların ermənilərə verilməsi haqqında 29 may 1918-ci il tarixli qərarına yenidən baxılmalı və həmin qərar qüvvədən salınmalıdır. Bununla, Azərbaycan xalqının öz tarixi torpaqlarına varislik hüququ bərpa olunmalıdır.